

Steg på vägen

– mot en trygg och säker specialskola

Inledning

Jag engagerades våren 2014 av Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) som fristående utredare för att genomföra en studie mot bakgrund av anmälda kränkningar vid specialskolorna.

Min första rapport, Elevernas perspektiv – en studie mot bakgrund av anmälda kränkningar vid specialskolorna, presenterades i mars i år. Rapporten är en kvalitativ studie som utgår ifrån elevernas perspektiv och bygger på samtal med elever vid några av specialskolorna kring bland annat deras kunskaper om sina rättigheter, kunskap om vad som avses med kränkningar, erfarenhet av kränkningar och vem de ska vända sig till om de blivit utsatta för en kränkning. Utgångspunkten är att eleverna är experter på sin egen situation och att resultatet därmed får en särskild tyngd.

Samtalen med eleverna genomfördes under hösten 2014. Då min ambition är att denna min andra rapport ska kunna läsas självständigt upprepar jag inledningsvis några grundläggande utgångspunkter för mitt uppdrag.

I denna rapport slutredovisar jag mitt uppdrag. Rapporten bygger på erfarenheter från samtal med vuxna vid specialskolor som sammanvägd med slutsatser från samtalen med eleverna ligger till grund för mina överväganden och förslag.

Också denna rapport är en kvalitativ studie

Uppgifter om vilka representanter för intresseorganisationerna jag samtalat med redovisas i en bilaga till rapporten.

Uppdraget

SPSM har med anledning av anmälda kränkningar vid specialskolorna fattat beslut om att en utredning ska genomföras av en utomstående utredare.

I en särskild arbetsgrupp angående utredning kring kränkningar i specialskolan bestämdes att SPSM skulle formulera ett uppdrag till utredaren med utgångspunkt i följande mål:

Alla elever i specialskolan ska känna sig trygga och uppleva att de blir lyssnade på och tas på allvar. En skolgång i specialskolan ska vara säker ur ett likabehandlingsperspektiv.

Syftet med utredningen skulle vara att se vilka faktorer som funnits och eventuellt finns som kan hindra att en specialskola når de målen.

Utredaren ska särskilt uppmärksamma ett antal punkter och föreslå åtgärder som myndigheten kan behöva vidta för att säkerställa att målen uppfylls.

De aktuella punkterna är:

- vilka informella maktstrukturer som kan finnas
- personalens professionalitet när det gäller dessa maktstrukturer och egna förekommande dubbla roller
- elevernas möjligheter till god kommunikation med vuxna i sin omgivning
- processen från det att kränkningar upptäcks till att åtgärder genomförs
- transparensen gentemot föräldrar med barn på skolan när problem i skolan dyker upp och hur skolan hanterar dessa

Tolkning av uppdraget

Centralt i uppdraget är att utredningen genomsyras av ett barn- och elevperspektiv. Att se eleverna som experter på sin egen situation ska vara en ledstjärna i arbetet. Att samtala med eleverna, lyssna på deras erfarenheter och synpunkter och att ta dem på allvar utgjorde underlag för den första delen av utredningen.

Det viktigaste för en utsatt elev är att veta vart eller till vem hen ska vända sig och att det finns ett effektivt skydd. För eleven har definitioner av olika begrepp mindre betydelse. Det handlar om att eleven ska få upprättelse oavsett arten av kränkning.

Mot bakgrund av ovanstående resonemang fann jag följande frågeställningar aktuella för samtalen med eleverna:

- har eleven kunskap om sina rättigheter
- har eleverna kunskap om vilka handlingar och beteenden som utgör kränkningar
- finns det kommunikationshinder för eleven att uttrycka en kränkning
- har eleven erfarenhet av en kränkning
- känner eleven till vilka rutiner som finns i skolan om eleven utsätts för en kränkning
- känner eleven till vem hen ska vända sig
- vänder eleven sig till den personen och om inte – varför
- vilka förslag till förbättringar har eleven

Det framgår av målen för och syftet med mitt uppdrag att det är situationen och villkoren för eleverna vid specialskolorna som ska vara utredningens fokus. Även om det inte uttrycks som ett mål i beskrivningen av mitt uppdrag har jag, som en självklarhet, utgått ifrån att ett viktigt mål också är att varje elev ska nå utbildningsmålen.

Något om definitioner, lagar och regelverk

Riksrevisionen skriver i rapporten Kränkt eller diskriminerad i skolan – är det någon skillnad? bland annat:

I skollagen anges att utbildningen ska utformas på ett sådant sätt att alla elever tillförsäkras en skolmiljö som präglas av trygghet och studiero. Det vill säga en skolmiljö som bland annat är fri från kränkningar. Trots detta är det vanligt med kränkningar i skolan. En undersökning som genomfördes av Skolverket 2012 visar att 12 procent av eleverna i årskurs 4-6 och fem procent av eleverna i årskurs 7-9 samt fyra procent av gymnasieeleverna varje vecka utsätts för någon form av kränkning av andra elever.

Kränkningar kan bland annat innebära fysiskt våld, glåpord, utfrysning, orättvis behandling eller viskningar. Kränkningar av elevens värdighet kan förekomma i form av kränkningar eller trakasserier som är en form av diskriminering. Kränkande behandling är enligt skollagen ett uppträdande som kränker en elevs värdighet och som *inte* har ett samband med diskrimineringsgrunderna. Det är elevens upplevelse av händelsen som definierar kränkningen.

Om kränkningen har koppling till diskrimineringsgrunderna kön, könsöverskridande identitet och uttryck, sexuell läggning, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionshinder eller ålder, definieras det som trakasserier.

Skolhuvudmannen ansvarar för skolans arbetsmiljö och för att bedriva ett målinriktat arbete med att främja likabehandling och förebygga kränkande behandling och trakasserier. Vidare ska huvudmannen utreda kränkande behandling, trakasserier och sexuella trakasserier samt i förekommande fall vidta åtgärder som kan krävas för att motverka dessa.

Sedan 1 april 2006 kan en elev som blivit utsatt för en kränkande behandling anmäla detta till Skolinspektionen. En särskild ombudsman, Barn- och elevombudet (BEO), finns inom Skolinspektionen. Skolinspektionen har bland annat till uppgift att företräda kränkta elever i domstol. År 2009 infördes en samlad diskrimineringslag med en ombudsman (DO) dit anmälan om trakasserier görs.

Inom området kränkande behandling och trakasserier har Skolinspektionen, BEO och DO ansvar för informations spridning och tillsyn. Därtill finns Arbetsmiljöverket som har tillsyn över arbetsmiljölagen och Skolverket som är förvaltningsmyndighet med uppgift att bland annat stödja förskolor, skolor och huvudmän i deras arbete för att främja likabehandling och förebygga och åtgärda kränkande behandling och trakasserier. Även DO har ett främjade uppdrag.

Begreppet mobbning

Mobbning som begrepp finns inte i lagstiftningen men används ofta i olika sammanhang inte minst av eleverna själva. I Skolverkets rapport Utvärdering av metoder mot mobbning (2011) definieras mobbning som en upprepad negativ handling som inbegriper att någon eller några medvetet och med avsikt tillfogar eller försöker tillfoga en annan skada eller obehag. Mobbning är något som upprepas och pågår under en längre tid. Vidare framgår av rapporten att kränkande behandling är när barns eller elevers värdighet kränks vid enstaka tillfällen. Dessa handlingar kan utföras av en eller flera och riktas mot en eller flera. Kränkningar kan vara synliga och handfasta men också dolda och subtila.

FN:s konvention om barnets rättigheter

Enligt artikel 2 i FN:s konvention om barnets rättigheter (barnkonventionen) ska varje barn tillförsäkras de rättigheter som anges i konventionen utan åtskillnad av något slag. Konventionsstaterna ska vidta lämpliga åtgärder för att förebygga alla former av diskriminering inklusive diskriminering på grund av funktionsnedsättning. Omnämmandet av funktionsnedsättning i artikel 2 kan förklaras med att barn med funktionsnedsättning tillhör en av de mest sårbara grupperna av barn.¹ Enligt artikel 12 i barnkonventionen ska konventionsstaterna tillförsäkra barn som är i stånd att bilda egna åsikter rätten att fritt uttrycka dessa i alla frågor som rör barnet, varvid barnets åsikter ska tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad. Artikel 2 och artikel 12 är två av konventionens grundläggande principer.

FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning

I FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (funktionshinderskonventionen) artikel 7 står att konventionsstaterna ska vidta alla nödvändiga åtgärder för att säkerställa att barn med funktionsnedsättning fullt ut åtnjuter alla mänskliga rättigheter och grundläggande friheter på samma villkor som andra barn. I alla åtgärder som rör barn med funktionsnedsättning ska barnets bästa komma i främsta rummet.

Konventionsstaterna ska vidare säkerställa att barn med funktionsnedsättning har rätt att fritt uttrycka sina åsikter i alla frågor som rör barnet. Deras åsikter ska tillmätas betydelse i förhållande till deras ålder och mognad på samma villkor som för andra barn. De ska erbjudas stöd (artikel 7,3: e punkten) anpassat till funktionsnedsättningen och ålder för att kunna utöva denna rättighet.

Skolverkets allmänna råd för arbetet mot diskriminering och kränkande behandling (beslutade 8 mars 2012)

Skyldigheten att anmäla diskriminering eller kränkningar har skärpts i skollagen. Skolverkets allmänna råd handlar bland annat om att rutiner bör upprättas för vad som ska göras och vem som ansvarar för insatserna. I den nya skollagen stärks anmälningskyldigheten för alla vuxna i skolan och förskolan

¹ Barnrättskommitténs allmänna kommentar nr 9. Rättigheter för barn med funktionsnedsättning

som upptäcker diskriminering eller kränkningar. Anmälan ska göras till rektor eller förskolechef som i sin tur ska göra en anmälan till skolhuvudmannen. Huvudmannen bör upprätta rutiner för hur kränkningar ska anmälas inom verksamheten så att huvudmannen blir informerad.

De nya råden är också tydligare när det gäller förbudet för personal att utsätta barn för kränkningar och diskriminering. Det behöver inte bara gälla direkta kränkningar utan kan vara sådant som uppstår genom de invanda arbetsätten, som till exempel hur man gör gruppindelningar eller lägger scheman. Det är också viktigt att planera för hur man ska agera om man upptäcker eller misstänker att en kollega kränker barn eller elever. Om det finns en levande diskussion, till exempel om gränsdragningar mellan tillrättavisning och kränkning, är chansen större att alla agerar på ett likvärdigt och bra sätt.²

Likabehandlingsarbete i skolan

Alla skolor måste ha ett målinriktat arbete för att främja elevers lika rättigheter och möjligheter. Skolorna måste arbeta förbyggande, dels mot kränkande behandling, dels mot diskriminering och trakasserier som har samband med kön, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, sexuell läggning eller funktionsnedsättning. Sedan 1 januari 2009 är det också förbjudet med diskriminering som har samband med grunderna könsidentitet eller könsuttryck samt ålder. Skolorna är inte skyldiga att arbeta förebyggande för att förhindra diskriminering som har samband med de två nya grunderna. Diskrimineringsombudsmannen (DO) rekommenderar dock att skolorna har ett förebyggande arbete även på dessa områden. I skolans arbete mot diskriminering och kränkande behandling ska det finnas både främjande insatser och förebyggande åtgärder.³

Om utredningen

Detta andra steg i utredningen är en kvalitativ studie som bygger på samtal med vuxna som har olika professionella funktioner vid specialskolor. En utgångspunkt för samtalen är att var och en av informanterna inte representerar någon annan eller något annat än sig själv.

Efter diskussioner fastställdes att totalt omkring 20 personer från tre skolor skulle ingå i denna andra del av studien. De tre skolorna lottades fram.

Efter att elevrapporten presenterats för rektorsgruppen, arbetsgruppen och nationella skolrådet under februari 2015 påbörjades arbetet med att planera och förbereda steg två och tre i utredningen. Förberedelserna har varit omfattande och även utsträckta i tid. Att planera träffar med personal på tre skolor under en vårtermin med hänsyn till helger och alla de många aktiviteter som pågår i skolorna i slutet av vårterminen har inte varit helt okomplicerat. Planeringen skulle också förankras i arbetsgruppen vilket blev möjligt den 7 april 2015. Den 12 april 2015 presenterades planeringen för rektorerna för de tre aktuella skolorna.

Jag genomförde samtalen med vuxna på skolorna under perioden 11-26 maj 2015 och med representanter för intresseorganisationerna under perioden 2-24 juni 2015. De inspelade samtalen transkriberades och var färdiga i sin helhet den 15 juli 2015.

Under arbetets gång framkom det att information om denna del av utredningen inte nått alla medarbetare. Detta gjorde att jag tog upp frågan med ledningen för SPSM och beslut fattades om att ge ytterligare personer möjlighet att medverka när skolorna börjat för hösten.

Det är angeläget att slå fast att utredningen inte har som syfte eller mål att granska ärenden som redan aktualiserats eller förhållanden som varit föremål för internrevision.

² www.skolverket.se/2.3894/publicerat/2.3364/2.6000/nya-rad-mot-diskriminering...

³ www.do.se/sv/Forebygga-diskriminering/Utbildning/Forebygga-diskriminering-i...

Huvudinriktningen är att få en bild av skolans arbete för att förebygga och motverka kränkningar och diskriminering och identifiera hinder för det arbetet. Allt i det framåtblickande syftet att skapa förutsättningar för ett ännu bättre arbete på skolorna.

Samtalen i denna andra del av utredningen tar sin utgångspunkt dels i resultatet av elevsamtalen och dels de vuxnas syn på de punkter som anges i utredningsuppdraget.

De tolkar som medverkat var oberoende, ingen av tolkarna hade, såvitt jag vet, personlig koppling till skolorna eller till någon av dem som medverkat.

Samtalen har filmats och spelats in. Efter att inspelningarna transkriberats har filerna raderats. När rapporterna har överlämnats till uppdragsgivaren och mitt uppdrag är avslutat kommer också transkriberingarna att förstöras

Som en tredje del av utredningen har samtal genomförts med representanter för intresseorganisationer för att få deras perspektiv på frågorna. De synpunkter jag då fick har även de vägts in i det jag skriver under rubriken Sammanfattningsvis.

Resultat

Resultaten av samtalen med personalen presenteras i sammanvägd form för att redovisningen inte ska kunna kopplas till en viss skola eller en enskild person.

- **Vilka informella maktstrukturer kan finnas på specialskolorna**

Mitt intryck är att frågan om informella maktstrukturer inte är allmänt levande på skolorna. Skälen till att det är så kan vara många. Några citat från samtalen kan ge en del av svaret. "... man känner att man ska vara försiktig med att använda de orden." Sagt om begreppet informella maktstrukturer. "Det finns kvar, det finns en annan medvetenhet, men det finns kvar". "Man kan få mer makt bara genom att vara döv."

En annan förklaringsmodell utgick ifrån att föräldrar till döva barn kan ha mycket engagemang inom organisationen – skolorna – "de har stor makt och påverkar mycket." "Det finns dolda agendor som är kopplade till den teckenspråkiga och döva subkulturen på något sätt."

Kommentarerna från dem som direkt besvarade frågan om informella maktstrukturer kan sammanfattas med citatet, "det finns, men var mer förr, större medvetenhet i dag."

Oftare förutsatte samtalen kring den frågeställningen att jag som samtalsledare gav exempel på vad jag trodde att arbetsgruppen som formulerat frågeställningen menar.

Det personer spontant associerade till var relationen mellan vuxen och elev, den formella ledningsorganisationen eller förhållandet mellan en person som är döv och en person som är hörande.

En återkommande kommentar beskriver dövvärlden som en liten värld där alla känner alla och personer ger olika exempel, som att lärare kan ha barn i den egna skolan, lärare kan vara tidigare elever eller lärare kan vara idrottsledare på fritiden och träffa samma elever där som på skolan. Ett exempel som också kom upp var att vuxna på skolan umgås med elevers föräldrar på fritiden. För att bedöma i vilken grad förekommande informella maktstrukturer utgör hinder för att nå de mål som satts upp för utredningen vill jag väga in svaren och reaktionerna på nästa fråga där dubbla roller aktualiseras. Men först några konstateranden och reflektioner.

Begreppet eller företeelsen informella maktstrukturer förefaller inte vara allmänt närvarande i skolornas personalgrupper, verksamhetsutveckling, kompetensutveckling eller etikdiskussioner. Skälen kan vara många. Av samtalen kan jag identifiera några tänkbara, som att frågorna är känsliga eller att företeelsen, informella maktstrukturer, är en integrerad och naturlig del av kulturen och därmed, med andra ord, en självklarhet.

De informella maktstrukturerna kan av sådana skäl representera värden som närhet, stabilitet, trygghet, kontinuitet och tradition. Det finns inte alltid en klar gräns mellan de formella och informella maktstrukturerna.

Trots att frågan om informella maktstrukturer inte förefaller mig vara levande på skolorna fick jag några tänkvärda kommentarer till det större ämnet, makt. En sådan var citatet "Alla som bestämmer över dövvärlden är hörande." Det kan inte uteslutas att den bilden av situationen har betydelse för framväxten av informella maktstrukturer.

Informella ledare och informella strukturer är företeelser som med all säkerhet, i varierande grad, kan återfinnas i snart sagt alla formella organisationer. Det är personer eller grupper som till följd av sin förankring i organisationen, utan att ha formell makt, har en stark ställning och stort inflytande på arbetskamrater och de formella ledarna.

- **Personalens professionalitet när det gäller dessa maktstrukturer och egna förekommande dubbla roller**

Samtalen ger inte underlag för en seriös bedömning av frågan om personalens professionalitet i det avseende som gäller informella maktstrukturer. Jag får intrycket att det förs mycket lite diskussion om frågan och personalen saknar verktyg för hantering av problematiken.

Frågan om dubbla och flerdubbla roller är uppenbarligen ofrånkomlig och därmed också de jävs- och jävslika förhållanden som följer av detta faktum.

Att dövvärlden är liten, och kanske också håller på att bli mindre, är ett förhållande som inte går att ändra på. Av det följer också att personer ofta har dubbla eller flerdubbla roller. Ett annat faktum som måste vara utgångspunkt för problemformulering och analys är rätten för alla anställda vid specialskolorna att vara medlemmar och aktiva i olika organisationer samt i den rollen vara aktiva i en diskussion om specialskolorna.

Problemet är, som jag ser det, frånvaron av en levande yrkesetisk diskussion kring vilka konsekvenser detta kan få för eleverna som till exempel kan dra sig för att berätta något viktigt för en vuxen på skolan för att eleven är rädd för att informationen ska spridas. I värsta fall kan det handla om att eleven blir kränkt, diskriminerad eller trakasserad av en vuxen på skolan och att eleven inte berättar det för någon bland annat för att hen kommer att träffa den vuxne utanför skoltid. Eller att eleven berättar men att vuxna inte tar det eleven berättar på allvar eller tror på eleven då den vuxna väljer att tro på alternativt inte misstro en vuxen som man har band till.

Jag drar slutsatsen att vuxna uppfattar situationen med dubbla eller flerdubbla roller som en känslig fråga samtidigt som frågan om informella maktstrukturer inte är levande på skolorna. Tillsammans betonar detta vikten av att den formella maktstrukturen, myndighetens och skolornas ledning, fastställer riktlinjer utifrån en yrkesetisk diskussion med alla vuxna på specialskolorna kring förhållandet att de här jävssituationerna är ofrånkomliga.

En återkommande kommentar och ett förhållande som upprepats som ett faktum är att ”dövvärlden är liten” och kanske också håller på att bli mindre. Detta förhållande leder till, som ett ofrånkomligt faktum, att personer har dubbla och ibland flerdubbla roller.

Det är uppenbart att myndigheten, specialskolorna och, det som många väljer att beskriva som, dövvärlden står inför stora utmaningar. Detta understryker ytterligare betydelsen av att personalen i specialskolorna får verktyg för att hantera svåra yrkesetiska frågor.

Under mina samtal har jag mött berättelser som rör tankarna till jäv, lojalitetskonflikter, intressemotsättningar, osäkerhet och rädsla. Frågor som kan förgifta en arbetsplats och en kultur om de inte lyfts upp i ljuset, erkänns och diskuteras öppet på initiativ och under ledning av företrädare för den formella maktstrukturen.

Jag utgår ifrån att frågan om informella maktstrukturer och förekomsten av dubbla roller ska bedömas utifrån utredningens uppdrag att identifiera hinder mot att specialskolorna når de uppsatta målen.

Alla elever i specialskolan ska känna sig trygga och uppleva att de blir lyssnade på och tas på allvar. En skolgång i specialskolan ska vara säker ur ett likabehandlingsperspektiv.

Det finns nödvändigtvis ingen skarp gräns mellan informella maktstrukturer och förekomsten av dubbla roller. Det kan av det skälet vara klokt att försöka se vad som är vad. Dubbla roller för mina tankar till jävliknande situationer som kan påverka maktbalansen mellan elever och vuxna på skolan. Det kan vara svårt för en elev att hemma berätta något ofördelaktigt om en vuxen på skolan som samtidigt umgås privat med hens vårdnadshavare.

Som jag ser det finns det inget direkt samband mellan dubbla roller och informella maktstrukturer. Av det följer att en person kan vara en informell ledare eller ingå i en informell maktstruktur utan att hen nödvändigtvis har dubbla roller. Om man väljer att se dessa fenomen som två skilda faktorer blir det tydligare att det är nödvändigt att närma sig frågorna på olika sätt.

Frågan om dubbla roller är i första hand en etisk utmaning för alla berörda – ledning och personal vid skolorna, företrädare för intresseorganisationen och vårdnadshavare med elever på skolorna.

Som jag ser det är det klokt att utgå ifrån att informella maktstrukturer är och kommer att vara en realitet att räkna med inom specialskolorna. Den formella ledningen kan välja olika sätt att förhålla sig till förekomsten av informella ledare och informella maktstrukturer. För min del bedömer jag att en levande etisk diskussion och tydliga etiska riktlinjer är den mest lämpliga och ändamålsenliga metoden. Jag kommer att återkomma till frågan om yrkesetik under andra punkter.

- **Elevernas möjlighet till god kommunikation med vuxna i sin omgivning**

Under rubriken *Vuxnas bemötande av elever* redovisar jag i min första rapport elevernas bild av sin möjlighet till god kommunikation med vuxna.

När eleverna redogör för sina erfarenheter av kränkningar återkommer de ofta till hur deras berättelser har mottagits och hur hen bemötts av de vuxna. Den vuxens bemötanden har stor betydelse för hur eleven uppfattar hela situationen.

Eleverna berättar att en del vuxna inte bryr sig, bagatelliserar, inte har tid eller inte vill lägga sig i. Eleverna uppfattar det också som att vuxna tar parti för andra vuxna och inte för eleven. Vidare uppfattar eleverna det som att vuxna inte tar det barnen berättar på allvar. Det förekommer exempel

som att de vuxna "sopar under mattan", "att inget händer" när eleven har berättat om något som hänt. Vidare exempel är "de tror inte på oss" eller "de vill inte blanda sig i" eller där eleven möts av krav på "bevis".

En elev som möts av beskedet att det hen utsatts för inte var en kränkning kan uppfatta det avfärdandet av hens upplevelse som en ny kränkning.

Elevers respekt för den vuxne kan bli ett hinder i kommunikationen. "Jag vågar inte säga emot läraren heller, för det känns som att läraren alltid har rätt. De är så stränga".

En berättelse om hur situationer uppfattas olika av de inblandade parterna illustrerar vikten av att vuxna är lyhörda för en kränkt elevs berättelse och inte bagatelliserar eller avfärdar. En elev ser det som ett skämt att "brottas och knuffas" mot en annan elev. Den utsatta eleven upplever det som mobbning och har bett hen sluta, men det fortsätter och ingen vuxen ingriper.

En fråga som återkommer och som påverkar viljan att berätta är att elever har erfarenhet av att lärare berättar för andra lärare om sådant som berättats i förtroende. Eleverna uppfattar det som att lärarna brister i sin "tystnadsplikt". När jag pratar vidare kring den bristande "tystnadsplikten" så visar det sig att eleverna är medvetna om att vissa frågor inte kan stanna mellan en enskild lärare och en elev men de störs av att lärare i onödan sprider informationen till andra vuxna.

Det jag återgett här är i sin helhet hämtat ur rapporten Elevernas perspektiv. Samtalen med de vuxna motsäger inte elevernas bild, utan snarare kompletterar och belyser komplexiteten i frågan. Samtalen med eleverna och de vuxna utgick delvis från olika perspektiv på frågan om möjligheten till god kommunikation. Eleverna utgick ifrån förutsättningen att kommunikationen gällde en kränkning av något slag. De vuxna var mer inriktade på generella aspekter på förutsättningar för god kommunikation på specialskolorna.

Jag uppfattar att de vuxnas beskrivningar kan sammanfattas med att förutsättningarna för kommunikation på skolorna givet rådande förhållanden är goda, men att utmaningarna är många.

Elevernas uppfattning att lärare brister i sin "tystnadsplikt" berörs också av vuxna som är medvetna om risken och elevernas oro för att ett förtroende ska spridas till fler personer än nödvändigt.

Behovet av tolk kan bli en hämmande faktor för god kommunikation särskilt då det gäller känsliga samtal.

Två aspekter som återkommer oavsett vad vi talar om och vem jag talar med är tvåspråkighet och relationen mellan personer som är hörande och personer som är döva.

"Det är bara om du är döv som du duger." Citatet illustrerar en känsla som ligger i luften vid flera av samtalen om än inte alltid lika tydligt uttryckt.

....." trots få döva elever är kravet på att alla behärskar teckenspråk för att de (elever som är döva) inte ska känna sig utanför." Ett konstaterande som kan ses som ett svar på den underliggande frågan – varför ska vi som är hörande lära oss teckenspråk – är konstaterandet "För de döva kan inte lära sig att höra."

Samtalen ger en provkarta av olika aspekter som kan läggas på elevernas möjligheter till god kommunikation med vuxna i sin omgivning. Jag möter krav på att vuxna behöver få mer kunskap om döva och ett mer flytande teckenspråk och mer kunskap om kommunikation. Jag möter synpunkten

att god kommunikation inte kan begränsas till den vuxnes kompetens i teckenspråk. Sådant som attityd, bemötande, vilja att förstå och engagera sig har också stor betydelse.

Om jag ska tillåta mig en generalisering när det gäller de vuxnas bedömning av elevernas möjlighet till god kommunikation får det bli konstaterandet att "kommunikationskompetensen hos lärarna är mycket högre idag."

Ett annat svar som kan ses som en sammanfattning är att eleverna kanske inte har möjlighet till god kommunikation med alla vuxna "men alla vuxna kan kommunicera med eleverna på olika nivåer, och alla barn har många vuxna som de fullt ut kommunicerar med."

Kravet på tvåspråkighet och möjligheterna att leva upp till det framstår som en stor utmaning. Till det kommer att situationen kompliceras av att eleverna har varierande språklig förmåga. Det kan därför vara svårt att avgöra om det är ämnet eller kommunikationen som är problemet då en lärare och elev har svårt att förstå varandra.

Jag får också bilden av att elever med hörselnedsättning i ökad grad är ovilliga att lära sig teckenspråk, samtidigt som andelen elever som är döva minskar. Ambitionen att alla elever vid de regionala specialskolorna ska lära sig teckenspråk förutsätter att alla elever och föräldrar ser teckenspråket som en möjlighet och inte som ett krav.

Tvåspråkigheten måste diskuteras mot bakgrund av elevernas rätt att nå utbildningsmålen.

- **Processen från det att kränkningar upptäcks till att åtgärder genomförs**

Jag får många beskrivningar som visar att skolorna ägnar tid och kraft på arbetet mot kränkningar, men jag får få konkreta exempel på att eleverna engagerats för att medverka vid utformningen av processer och åtgärder för att förebygga och reagera mot kränkningar.

Skolorna har rutiner och jag får en mer eller mindre tydlig bild av hur ansvarsfördelningen uppfattas. Det finns planer och rutiner för vad som ska göras då det inträffar kränkningar, men vem som ska göra vad, till exempel utreda allvarligare händelser, är inte lika tydligt.

Genomgående är att mentorerna spelar en central roll och naturligtvis elevhälsan med kurator och psykolog. Det ligger i sakens natur att det är den som först möter eleven som ska vidta förstahandsåtgärderna och som därmed får stor inverkan på hur händelsen kommer att karaktäriseras.

En förutsättning för att åtgärder ska kunna vidtas är att en händelse kommer till de vuxnas kännedom. Jag möter olika aspekter på den frågan. Till exempel att det kan dröja innan vuxna får veta vad som hänt och att det därför är viktigt att eleverna övertygas om att de ska reagera direkt genom att gå till en vuxen. Men också av uppfattningen att det är så många vuxna på skolorna så det inte är troligt att skolan missar så mycket.

En grov indelning som bygger på det som framkom vid samtalen stannar vid att händelser kan indelas i tre nivåer. En indelning som sedan blir styrande för vilka åtgärder som vidtas.

"Småsaker", som personalen "tar tag i direkt" genom att prata med de inblandade som här undantagslöst förutsätts vara elever. Det händer att mentorn kontaktas och får information om vad som hänt utan att saken för den skull överlämnas till hen.

”Allvarligare händelser”, som ska dokumenteras och utredas överlämnas till mentor eller till elevhälsan. Men mentor blir alltid involverad och antingen hen eller elevhälsan kontaktar berörda vårdnadshavare.

”Grövre saker”, som utöver det som sker vid ”allvarligare händelser” följs av att rektor informeras och kan bli den som kontaktar vårdnadshavare.

Samtalen visar på svårigheten att dra en klar gräns mellan vad som kan ses som en del i den process som följer på en kränkning och de åtgärder som kränkningen leder till. Att en elevs mentor kontaktas beskrivs ibland som en del i processen andra gånger som en åtgärd. Ingetdera är nödvändigtvis fel, men kan ses som en illustration till vikten av tydlighet vid utformningen av likabehandlingsplaner.

Det som klart kan hänföras till processen är kraven på och formerna för dokumentation av en händelse, något som jag strax återkommer till, men först något om åtgärder.

Många av de åtgärder som nämns – överlämnande till mentor, till elevhälsan, till rektor liksom information till och kontakt med vårdnadshavare – syftar oftast till att samtal ska föras med berörda parter. Det finns skäl att utgå ifrån att samtal i olika former och på olika nivåer är den konfliktlösningsmetod som finns att tillgå.

Personer beskriver att man tar tag i en situation direkt när man uppfattade den som mindre allvarlig. Sådana händelser dokumenterades inte enligt någon fastställd rutin.

Detta konstaterande kan vara en lämplig övergång till frågan om dokumentation av incidenter. Att händelser, om än till synes bagatellartade, dokumenteras är angeläget av en rad olika skäl. En incident som är till synes betydelselös kan senare visa sig vara en del i ett mönster av allvarligare art. Det kan bli nödvändigt att gå tillbaka till händelser som inträffat veckor, månader eller år tidigare till exempel vid inspektioner från Skolinspektionen.

Jag har inte noterat något motstånd mot kravet på dokumentation, men däremot kritiska synpunkter på byråkratin och tillgången till och utformningen av hjälpmedel för dokumentationen. Denna formulering får inte dölja det faktum att kritiken mot den hjälpblankett som ska fyllas i återkommer gång på gång. Blanketten upplevs som krånglig, svår att fylla i och tidskrävande. Blanketten kan tolkas som att samtal inte är en åtgärd medan respondenterna tämligen entydigt beskriver just samtal som en vanlig, viktig och omedelbar åtgärd.

I alla kommentarer jag fick kring denna punkt var det underförstått att frågan gäller kränkningar mellan elever, något som ytterligare understryker vikten av att det vid skolorna förs en diskussion om att kränkningar också kan förekomma från vuxna.

Samtalet framträder som den viktigaste, vanligaste och snabbaste åtgärden då en incident inträffat. Redan den vuxnes bemötande av och attityd till den elev som kommer och berättar om någon händelse har stor betydelse. Detta inledande samtal kan i bästa fall bli en tillräcklig åtgärd i sig för att den kränkta eleven ska få upprättelse men, i sämsta fall kan det bli en ny kränkning.

- **Transparensen gentemot föräldrar med barn på skolan när problem i skolan dyker upp och hur skolan hanterar dessa**

Det kan förefalla självklart och oproblematiskt att en skola alltid och utan undantag ska informera vårdnadshavare om vad som händer i skolan. Lika fullt visar samtalen att det kan finnas skäl att problematisera även denna punkt också här ur ett likabehandlingsperspektiv.

Jag väljer att illustrera komplexiteten med några citat och noteringar jag hämtat från samtalen.

”Om man haft samtal ska vårdnadshavare alltid få kännedom.”

”Kan inte svära på det, men jag hoppas att de får det om det är några allvarliga grejer.”

”Vi är väldigt duktiga, kanske för duktiga, på att berätta om något som hänt.”

”Jag är duktig på att kontakta föräldrarna direkt, så att vi har ryggen fri.”

Den vuxne ställs inför ett dilemma vid möte med ”elever som inte vill att man berättar för föräldrarna.”

Jag möter också uppfattningen att vissa vuxnas attityd leder till att ... ”en del elever inte har förtroende för någon av oss på skolan. Det förstår jag.”

”... skolan har för stor koll på eleverna, blir överbeskyddande. Nyttigare om de klarar sig själva.” Sagt som en kommentar till risken att det ställs lägre krav på barn på specialskolorna än på barn vid andra skolor.

”... vårdnadshavarna har väldigt stora krav på att få reda på allt som händer deras barn i skolan.”

En viktig uppgift för de vuxna på skolan är att vara just vuxna och att i den rollen vara ett stöd och en trygghet för eleverna. Det är en naturlig del av livet på skolan att det förs samtal mellan vuxna och elever som är rådgivande, vägledande och ibland korrigerande. Hur en elev uppfattar ett sådant samtal kan självklart variera. Det är inte orimligt att tänka sig situationen att en elev kommer hem och berättar om ett sådant samtal. Det ligger också i sakens natur att den vuxne kan ha en annan uppfattning än eleven om samtalets karaktär.

En ofrånkomlig slutsats blir att vilka samtal som ska rapporteras till vårdnadshavare måste bedömas från fall till fall. En regel om att alla samtal ska rapporteras till vårdnadshavare kan då i sämsta fall leda till att vuxna vid skolan avstår ifrån att ta sitt vuxenansvar.

Vårdnadshavares engagemang i barnens skolgång är självklart något positivt, men en grundläggande förutsättning är att det finns ett förtroende för skolan och dess personal. En rapportering som utgår ifrån idén att ”ha ryggen fri” kan lätt bidra till att vårdnadshavare får svårt att skilja stort från smått bland det som rapporteras från skolan.

Det framkom i samtalen med de vuxna att eleverna i specialskolan är föremål för en omfattande tillsyn och kontroll. Många föräldrar kräver också en mycket noggrann rapportering kring sina barn. Det är angeläget att diskutera och analysera i vilken grad detta bidrar till eller motverkar elevens förmåga till eget ansvar, utveckling och självständighet. Vuxna har i samtalen med mig pekat på problem som finns på riksgymnasiet i Örebro. Det kan vara svårt för en ungdom att gå från en värld där vuxna tagit allt ansvar till att hen plötsligt ska ta ansvar själv och vara socialt kompetent.

Om de vuxnas tillsyn och övervakning av eleverna vid specialskolorna sammantaget går över en gräns och blir överbeskyddande är det helt klart tveksamt om det bidrar till att förbereda eleverna för vuxenlivet. Ett eventuellt överbeskyddande är dessutom tveksamt ur ett likabehandlingsperspektiv om det leder till att det ställs lägre krav på elever vid specialskolorna än på elever vid andra skolor.

- **Samtal kring elevrapporten**

Flera av de vuxna jag träffade för samtal hade inte läst elevrapporten. Trots det blev samtalen kring de frågor eleverna lyfte intressanta och värdefulla för mitt arbete. Jag vill inledningsvis notera att ingen av de vuxna tillbakavisade elevernas påståenden eller ifrågasatte deras bild av situationen.

I samtalen kring sådant som rör barns rättigheter kunde jag konstatera stora variationer i hur mycket tid som ägnades frågorna. Jag fick intrycket att det var upp till lärarna och arbetslagen att avgöra hur och i vilken utsträckning frågorna togs upp i klasserna. Jag fick exempel på allt från att FN:s

konvention om barnets rättigheter togs upp under FN-dagen till att ”... i min grupp talar vi om det hela tiden.”

I samtalen om vuxnas bemötande fick jag bekräftelse på att det är frågor som ibland diskuteras i personalgrupper eller som den enskilde reflekterat kring ensam eller i samtal med någon kollega.

Jag kan ana mig till att någon i tysthet reagerat på hur en kollega bemött elever.

Däremot har jag inte noterat något exempel på möjligheten att vuxna kan kränka elever diskuterats i personalgrupper ens utifrån rent principiella utgångspunkter.

Jag utgår ifrån att det är allmänt känt inom specialskolorna att mitt utredningsuppdrag har sin grund i kränkningar som rör relationen vuxen och elev. Trots detta var det svårt att föra in samtalen på det spåret och det blev uppenbart att förhållandet att vuxna kan kränka elever på olika sätt är ett känsligt ämne. Det ligger som ett underförstått faktum att problem med kränkningar, trakasserier och diskriminering rör relationen mellan elever.

Sammanfattningsvis

Mina överväganden och slutsatser grundar sig på de samtal jag fört med elever och vuxna vid specialskolor samt med representanter för intresseorganisationer.

Min studie har övertygat mig om att det pågår arbeten med frågor om likabehandling, barns rättigheter, kränkningar, trakasserier och diskriminering vid specialskolorna. Mina rapporter ska därför ses som kompletteringar och utvecklingsmöjligheter inte som en kritik av det arbete som redan sker.

Vägledande för mina resonemang är de mål, som formulerats för utredningen.

*Alla elever i specialskolan ska känna sig trygga och uppleva att de blir lyssnade på och tas på allvar.
En skolgång i specialskolan ska vara säker ur ett likabehandlingsperspektiv.*

Jag har, som en självklarhet, utgått ifrån att ett viktigt mål också är att varje elev ska nå utbildningsmålen.

I min första rapport formulerade jag ett antal utvecklingsområden som jag identifierat med utgångspunkt i samtalen med elever vid specialskolor. De förslag på utvecklingsområden jag då formulerade kvarstår och har förstärkts genom samtalen med vuxna och representanter för intresseorganisationerna.

Trots att de överlappar det jag skriver i denna rapport väljer jag att upprepa dessa förslag här då jag anser att dessa områden representerar faktorer av betydelse för ett framgångsrikt likabehandlingsarbete.

Barns rättigheter

Skolorna måste säkerställa att vuxna har kunskap om barns rättigheter och vilken betydelse rättigheterna har för eleverna i skolans vardag. Målet måste vara att eleverna ska kunna praktisera sina rättigheter.

Skolan måste säkerställa att eleverna har sådana kunskaper om sina rättigheter att de kan utkräva dem så att de får betydelse i det dagliga arbetet i skolan.

Elevers rätt att komma till tals och vara delaktig är något som måste genomsyra skolans arbete.

Rutiner

Skolan måste säkerställa att det finns rutiner som är kända för eleverna om hur de ska agera om de själva eller någon annan utsätts för en kränkning.

*Rutinerna måste innehålla en sammanhållen kedja från elevens berättelse till hur eleven får återkoppling och upprättelse efter att de utsatts för en kränkning.
Rutinerna ska innehålla en tydlig ansvarsfördelning baserad på händelsens karaktär och allvar.*

Bemötandet av elever

*Skolorna måste arbeta med vuxnas bemötande av elever med utgångspunkt i att det är elevens upplevelse av en händelse som definierar en kränkning.
Alla händelser ska tas på allvar.
Det ska föras en levande diskussion om gränsdragningen mellan tillrättavisning och kränkning.*

Kommunikationshinder

Skolorna måste utveckla det långsiktiga arbetet med att undanröja kommunikationshinder för elever som är döva så att de kan delta i skolans arbete på samma villkor som andra barn.

Ett förhållande jag beaktat är också att skolhuvudmannen ansvarar för skolans arbetsmiljö och för att bedriva ett målinriktat arbete med att främja likabehandling och förebygga kränkande behandling och trakasserier. Vidare ska huvudmannen utreda kränkande behandling, trakasserier och sexuella trakasserier samt i förekommande fall vidta åtgärder som kan krävas för att motverka dessa. Det är elevens upplevelse av händelsen som definierar kränkningen.

En reflektion som jag gjort under arbetet med att träffa elever och vuxna på specialskolorna är att jag som utredare mötts av visst motstånd, men också av samarbetsvilja och hjälpsamhet. Beslutet om utredning har fattats av ledningen för SPSM. Regionchefer och rektorer har varit välinformerade och delaktiga i utredningens utformning och genomförande. I ljuset av det borde arbetet med att träffa elever och vuxna på skolorna ha gått smidigt och fort – vilket det inte gjort – med tillägget att det funnits lysande undantag.

Min tolkning av motståndet är att det grundade sig mer på viljan att markera avstånd mot det ursprungliga skälet till utredningen än mot själva utredningen. Den rädsla för det faktum att vuxna kan kränka och trakassera elever, detta kan tyda på, är en faktor värd att ta på allvar då insatser planeras och genomförs.

Det är viktigt att alla på skolan deltar då samtal om arbetet mot kränkningar, trakasserier och diskriminering ska diskuteras i ledningar, kollegier och arbetslag.

En annan reflektion som jag gjorde var att flera av de vuxna jag träffade inte hade läst elevrapporten – vilket enligt min uppfattning borde varit en självklarhet inför mötet med en utredare kring ett så allvarligt ämne som det här är fråga om.

Mitt uppdrag har varit att se vilka faktorer som funnits och eventuellt finns som kan hindra att en specialskola når målen och föreslå åtgärder som myndigheten kan behöva vidta för att säkerställa att målen uppfylls.

Det är uppenbart att många av de frågor som aktualiseras i utredningen är känsliga, men klart är också att vuxna inser behovet av och efterlyser samtal kring de här frågorna. Hur och av vem diskussionen ska initieras har varierat från att det är ledningens ansvar eller "det måste komma från oss själva" till att det vore bra om en person utifrån kom och diskuterade de här frågorna med oss. För mig framstår det som mest ändamålsenligt att processen leds av myndighetens och varje skolas ledning. En sådan modell ger bra förutsättningar för en varaktig effekt av genomförda insatser.

Genom denna utredning har skolhuvudmannen visat sin ambition att utveckla arbetet för att förebygga och vidta åtgärder mot kränkningar, trakasserier och diskriminering.

Ett nödvändigt nästa steg är att göra skolornas ledningar, personal och elever delaktiga i arbetet. Varje part måste utifrån sin roll och sitt ansvar få verktyg för att genomföra sin del av åtagandet att nå målen att alla elever i specialskolan ska känna sig trygga och uppleva att de blir lyssnade på och tas på allvar och att en skolgång i specialskolan ska vara säker ur ett likabehandlingsperspektiv.

Många av de faktorer som lyfts fram som betydelsefulla i min utredning framstår för mig som olika aspekter på etiska dilemman inom specialskolornas verksamhet. Av det skälet ser jag behovet av en levande och kontinuerlig yrkesetisk process som det viktigaste verktyget för att hantera nuvarande och kommande utmaningar.

Centrala förutsättningar för ett framgångsrikt utvecklingsarbete är tid och forum för målinriktade diskussioner om de yrkesetiska ställningstaganden verksamheten vid specialskolorna aktualiserar. Några exempel:

Hur kan vi stärka elevernas delaktighet, makt och inflytande i frågor som berör dem?

Hur hanterar vi skyldigheten att anmäla om vi upptäcker eller misstänker att en kollega kränkt, trakasserat eller diskriminerat en elev eller en vuxen på skolan?

Det faktum att frågan om informella maktstrukturer och förekomsten av dubbla roller lyfts fram i mitt uppdrag talar för att dessa förhållanden antas vara sådana faktorer som kan utgöra hinder för att nå de mål som satts upp för utredningen.

Jag kan inte på basis av min utredning vare sig bekräfta eller avvisa en sådan misstanke. För min del ser jag förhållandet med informella maktstrukturer och dubbla roller som ett ofrånkomligt faktum och av det skälet en faktor att räkna med då insatser för att nå uppställda mål planeras och genomförs.

En central faktor för att skapa en trygg miljö är att det finns ett enkelt system för rapportering av incidenter, som alla på skolan känner till, behärskar och använder enligt fastställda rutiner. Min bestämda uppfattning är att alla incidenter ska rapporteras. Hur, ska vara beroende av händelsens art och allvar. Det kan röra sig om en enkel minnesanteckning på några rader till en orosanmälan till socialtjänsten och en polisanmälan.

Situationen med informella maktstrukturer och förekomsten av dubbla roller betonar vikten av tydliga och tvingande regler och rutiner för incidentrapportering. Sådana regler befriar den enskilde från ansvaret att göra en bedömning av händelsens art och allvar och något utrymme för hänsyn till vilket förhållande hen har till inblandad part finns inte.

Det viktigaste skälet till att jag intar ståndpunkten att allt ska rapporteras är dock ett annat. Jag menar att chansen att upptäcka allvarliga missförhållanden är att vara uppmärksam på mönster av händelser som var och en kan verka bagatellartade.

I min rapport från samtalen med eleverna redovisade jag ett avsnitt med rubriken Döva – hörande – hörselskadade, ett spänningsfält där jag samlade synpunkter som inte lät sig inordnas i de teman jag förberett inför samtalen. Synpunkter som rörde relationen mellan personer som är döva, hörande eller har en hörselnedsättning återkom i samtalen och framstod inte bara som ett spänningsfält utan också som ett område där problem måste identifieras och analyseras. Detta intryck har förstärkts efter samtal med vuxna vid specialskolor.

När jag sätter det som då framkom mot den fond som talet om dövvärlden som en liten, sluten och – enligt flera av dem jag träffat – även krympande värld, ser jag en utmaning som möjligen kan sägas

ligga utanför mitt uppdrag. Trots det förefaller det mig vara den största specialskolan står inför. Jag anar att frågorna som situationen aktualiserar är provocerande, men lika fullt anser jag att ansvaret att ställa och belysa dem ligger på SPSM.

Hur ska specialskolan arbeta för att upprätthålla tvåspråkigheten, så att alla elever känner delaktighet och trygghet?

Hur kan specialskolan organiseras för att fullt ut tillgodose olika elevkategoriers speciella behov?

Mitt intryck är att dessa och andra hithörande frågor är ständigt närvarande på skolorna. Känsliga, svårlösta och dessutom ett område som kan skapa motsättningar som i sin tur också påverkar möjligheten att nå målen för min utredning.

En del av de frågor jag berör i utredningen kan kräva politiska beslut, men det fråntar inte myndigheten ansvaret, rätten eller skyldigheten att aktualisera frågorna och förse den politiska ledningen med underlag för nödvändiga beslut.

Till sist

Mitt uppdrag har varit att se vilka faktorer som funnits och eventuellt finns som kan hindra att en specialskola når målen att alla elever i specialskolan ska känna sig trygga och uppleva att de blir lyssnade på och tas på allvar och att en skolgång i specialskolan ska vara säker ur ett likabehandlingsperspektiv.

Ett antal preciserade punkter som utredningen skulle uppmärksamma särskilt angavs i uppdragsbeskrivningen och jag ska föreslå åtgärder som myndigheten kan behöva vidta för att säkerställa att målen uppfylls.

I min första rapport redovisade jag elevers perspektiv på faktorer som har betydelse för deras möjligheter att utöva sina rättigheter och uppleva en trygg skolgång. Det är viktigt att den rapporten får betydelse och tyngd i det kommande arbetet med att nå de mål som formulerats för denna utredning. Jag ser denna utredning och mina två rapporter som steg på vägen mot dessa mål.

Jag redovisar inga konkreta och klart avgränsade förslag. Det, skulle som jag ser det, vara att banalisera de utmaningar som myndigheten och skolorna står inför.

Jag ser den fas som inleddes då uppdraget för denna utredning formulerades, som en god grund för ett utvecklingsarbete, som till stor del kan inordnas under begreppet likabehandling. Samtidigt har jag under utredningen känt att de associationer begreppet likabehandling ger kan bli begränsande. Jag har därför medvetet lyft fram frågor som barns rättigheter och yrkesetik. Vart och ett knutna till de två viktigaste målgrupperna för det fortsatta utvecklingsarbetet – eleverna och personalen vid skolorna.

De viktigaste aktörerna i det utvecklingsarbete, som är en logisk uppföljning av denna utredning, är myndighetens och varje specialskolas ledning. Det krävs handfast och målmedveten samtalsledning för fördjupning i de många gånger komplexa och känsliga frågor som lyfts inför och i denna utredning.

Samtal med intresseorganisationer

Den 2 juni, Sara Bryntse, Unga hörselskadade.

Den 2 juni, Ann-Charlotte Gyllenram, Barnplantorna.

Den 11 juni, Mathias Andersson, DHB.

Den 11 juni, Pontus Degsell, FSDB.

Den 11 juni, Fredrik Lundgren, DBU.

Den 12 juni, Henrik Sundqvist, SDR

Den 24 juni, anonym representant, SDUF.

HRF har tackat nej till samtal.